245sk23

२३

अष्टाध्याय्याः अष्टमः अध्यायः-१

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे नुड्विधानविषये नैकानि सूत्राणि आलोचयिष्यन्ते। तत्र कस्मात् शब्दात् कदा नुट् भवति, कथं वा प्रक्रिया इति विषये सविस्तरं व्याख्यानम् करिष्यते। ततः भुवः प्रातिपदिकात् रेफविधानम् रुविधानम् चेति द्वयोः विषययोः एव वैकल्पिकविधानविषये आलोचना विधास्यते। अपि च ओमभ्यादाने इत्यादिसूत्रेषु वेदे कथं स्वरविधानं भवति इति विषयोऽपि स्पष्टीकरिष्यते। पाठेऽस्मिन् आलोचयिष्यमाणानाम् प्रत्ययानाम् केषु अर्थेषु प्रयोगः इत्यपि प्रदर्शयिष्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- नुडादिविधानविषये स्पष्टं ज्ञानम् अर्जयेत्।
- वेदे स्वरविधानस्य प्रक्रियां ज्ञास्यति।
- वेदे विभिन्नेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः के प्रत्ययाः भवन्तीति ज्ञास्यति।
- केषु अर्थेषु प्रातिपदिकेभ्यः प्रत्ययाः भवन्तीति ज्ञास्यति।

२३.१) प्रसमुपोदः पादपूरणे॥ (८.१.६)

सूत्रार्थः - एषां द्वे स्तः पादपूरणे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण द्वित्वं विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। प्रसमुपोदः इति षष्ठ्यन्तम् पदम्। पादपूरणे इति सप्तम्यन्तं पदम्। "सर्वस्य द्वे" इति सूत्रात् द्वे इति पदम् अनुवर्तते। सूत्रार्थो हि प्र, सम्, उप, उद् इत्येतेषां पादपूरणे द्वित्वं भवति इति। अत्र छन्दसि इति पदं नास्ति तथापि लोके प्र इत्यादीनां द्वित्वं न दृश्यते, अतः छन्दसि एव एतत् कार्यं भवति इति बोद्धव्यम्। लोके तु अधः परि उपरि इत्येतेषामेव द्विरुक्तिः दृश्यते।

उदाहरणम् - प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे। संसमि द्युवसे वृषन्। उपोप मे परामृश। किं नोदुदु हर्षसे।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्रप्रायमित्यादिमन्त्रे त्रिष्टुप्-छन्दः अस्ति। तत्कृते च एकादश अक्षराणि अपेक्षितानि। अत्र प्र इत्यस्य द्वित्वे कृते सा संख्या पूरिता। एवं संसमि द्युवसे इत्यादिमन्त्रे

गायत्रीछन्दस्त्वात् अष्टौ अक्षराणि अपेक्षितानि। सम् इत्यस्य द्वित्वे कृते सा संख्या पूरिता। एवम् उपोप मे परामृश इति नोदुदु हर्षसो इति च।

२३.२) छन्दसीरः॥ (८.२.१५)

सूत्रार्थः - इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण छन्दसि इवर्णान्तात् रेफान्तात् च परस्य मतुपः मकारस्य वकारः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। इरः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इति सूत्रात् मतोः, वः इति पदद्वयम् अनुवर्तते। "पदस्य" इत्यनुवर्तते। तच्च पदात् इति पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। इरः इत्यस्य पदात् इत्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः भवति। तेन इवर्णान्तात् रेफान्तात् इत्यर्थलाभः। अतः सूत्रार्थः भवति इवर्णान्तात् रेफान्ताच्च परस्य मतुप्प्रत्ययस्य मकारस्य वकारः स्यात् इति।

उदाहरणम् - हरिवते हर्यश्वाय। गीर्वान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - हरयः विद्यन्ते यस्य इति विग्रहे हरि जस् इति प्रथमान्तप्रातिपदिकात् मतुप्प्रत्यये हरि जस् मत् इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रेण सुब्लुकि हरि मत् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण इकारान्तात् हरिशब्दात्परस्य मतुपः मकारस्य वकारे हरिवत् इति जाते प्रातिपदिकत्वाक्षत्या चतुर्थ्येकवचने ङेविभक्तौ **हरिवते** इति रूपम्।

गीः अस्ति अस्य इति विग्रहे गिर् सु इति प्रथमान्तप्रातिपदिकात् मतुप्प्रत्यये गिर् सु मत् इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रेण सुब्लुकि गिर् मत् इति जाते प्रकृतसूत्रेण रेफान्तात् गिर्-शब्दात्परस्य मतुप्प्रत्ययस्य मकारस्य वकारे गिर्वत् इति जाते "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" इति सूत्रेण उपधायाः इकः दीर्घे गीर्वत् इति जाते प्रातिपदिकत्वाक्षत्या प्रथमैकवचने **गीर्वान्** इति रूपम्।

२३.३) अनो नुट्॥ (८.२.१६)

सूत्रार्थः - अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अन्नन्तात् मतोः नुट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अनः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। नुट् इति प्रथमान्तं पदम्। "छन्दसीरः" इति सूत्रात् छन्दसि इति पदम् अनुवर्तते। "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इति सूत्रात् मतोः इति पदम् अनुवर्तते। सूत्रमिदं "पदस्य" इत्यधिकारे पठितम्। तच्च पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। तस्य च अन् इति विशेषणम्। विशेषणत्वात् तदन्तविधिः भवति। तेन अन्नन्तात् इत्यर्थलाभः। अतः सूत्रार्थः भवति अन्नन्तात् परस्य मतुप्प्रत्ययस्य नुडागमः स्यात् इति। टित्त्वात् नुट् "आद्यन्तौ टकितौ" इति परिभाषया मतुप्प्रत्ययस्य आद्यावयवः भवति।

उदाहरणम् - अक्षण्वन्तः। कर्णवन्तः। अस्थण्वतं यदनस्था।

सूत्रार्थसमन्वयः - अक्षिणी स्तः अस्य इति विग्रहे अक्षि औ इति प्रथमान्तात् मतुप्प्रत्यये प्रक्रियया अक्षि मत् इति स्थिते ङिच्च इति परिभाषया परिष्कृतेन "छन्दस्यपि दृश्यते" इति सूत्रेण इकारस्य अनङादेशे अक्षन् मत् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मतुपः नुडागमे अनुबन्धलोपे अक्षन् न् मत् इति जाते "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति सूत्रेण अक्षन् इत्यस्य नकारस्य लोपे "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इति सूत्रेण मतुपः मकारस्य वकारे "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" इति सूत्रेण नकारस्य णत्वे अक्षण्वत् इति जाते प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जसि **अक्षण्वतः** इति रूपम्।

अस्थि अस्ति अस्य इत्यर्थे अस्थि सु इति प्रथमान्तात् मतुप्प्रत्यये प्रक्रियया अस्थि मत् इति स्थिते ङिच्च इति परिभाषया परिष्कृतेन छन्दस्यपि दृश्यते इति सूत्रेण इकारस्य अनङादेशे अस्थन् मत् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मतुपः नुडागमे अनुबन्धलोपे अस्थन् न् मत् इति जाते नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण अस्थन् इत्यस्य नकारस्य लोपे मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः इति सूत्रेण मतुपः मकारस्य वकारे अस्थन्वत् इति जाते अम्-विभक्तौ **अस्थन्वतम्** इति रूपम्।

२३.४) नाद्धस्य॥ (८.२.१७)

सूत्रार्थः - नान्तात्परस्य घस्य नुट्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण नान्तात्परस्य घस्य नुडागमः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। नाद् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। घस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। "तरप्तमपौ घः" इति सूत्रेण तरप्प्रत्ययस्य तमप्प्रत्ययस्य च घसंज्ञा। "छन्दसीरः" इति सूत्रात् छन्दसि इति पदम् अनुवर्तते। "अनो नुट्" इति सूत्रात् नुट् इति पदम् अनुवर्तते। पदस्य इत्यधिकृतम्। तच्च पदात् इति पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। नाद् इत्यस्य पदात् इत्यस्य विशेणत्वात् तदन्तविधिः भवति। तेन नान्तात् इत्यर्थलाभः। अतः सूत्रार्थः भवति नान्तात्परस्य घस्य नुडागमः स्यात् इति। टित्त्वात् नुट् आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण घस्य आद्यावयवः भवति।

उदाहरणम् - सुपथिन्तरः।

सूत्रार्थसमन्वयः - सुपथिन्-शब्दात् "द्विवचनविभज्योपपदे" इति सूत्रेण तरप्प्रत्यये प्रकृतसूत्रेण तरपः नुडागमे आद्यावयवे अनुबन्धलोपे सुपथिन् न् तर इति जाते "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति सूत्रेण सुपथिन् इत्यस्य नकारस्य लोपे सुपथिन् तर इति जाते नकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य च परसवर्णे सुपथिन्तर इति जाते सुविभक्तौ **सुपथिन्तरः** इति रूपं भवति।

२३.५) नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि॥ (८.२.६१)

सूत्रार्थः - सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। सूत्रेणानेन छन्दसि नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त सूर्त गूर्त इत्येतानि निपात्यन्ते।

उदाहरणम् - नसत्तमञ्जसा। निषत्तमस्य चरतः।

सूत्रार्थसमन्वयः - नञ्पूर्वक-सद्-धातोः क्तप्रत्यये प्रक्रियादशायां "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" इति सूत्रेण क्तप्रत्ययस्य तकारस्य नकारे प्राप्ते अनेन सूत्रेण नत्वाभावः निपात्यते। तेन **नसत्तम्** इति रूपं भवति। लोके तु **असन्नम्** इति भवति। एवं निपूर्वकसद्धातोः क्तप्रत्यये वेदे **निषत्तम्** इति रूपम्। लोके तु **निषण्णम्** इति भवति। नञ्पूर्वकनुद्धातोः क्तप्रत्यये वेदे **अनुत्तम्** इति रूपम्। लोके तु **अनुन्नम्** इति रूपम्। प्रपूर्वकात् त्वर्-धातोः तुर्वीधातोः वा क्तप्रत्यये वेदे **प्रतूर्तम्** इति रूपम्। लोके तु **प्रतूर्णम्** इति रूपम्। सृधातोः क्तप्रत्यये वेदे **सूर्तः** इति रूपम्। लोके **सृतम्** इति रूपम्। गूरीधातोः क्तप्रत्यये वेदे **गूर्तम्** इति रूपम्। लोके तु **गूर्णम्** इति रूपम्।

२३.६) अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ (८.२.७०)

सूत्रार्थः - रुर्वा रेफो वा।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण रुः रेफो वा विधीयते। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। अम्नरूधरवः इति प्रथमान्तं पदम्। इति, उभयथा इत्युभयम् अव्ययम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। "रोऽसुपि" इति सूत्रात् रः इति पदम् अनुवर्तते। "ससजुषो रुः" इति सूत्रात् रुः इत्यनुवर्तते। अम्नर् ऊधर् अवर् इत्यत्र अम्नस् ऊधस् अवस् इति पदानां रुत्वं कृत्वा निर्देशः कृतः। उभयथा इति ग्रहणेन रुत्वाभावोऽपि भवति इति बोद्धव्यम्। तेन विकल्पेन रेफोऽपि भवति। अतः सूत्रार्थः भवति अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां सकारस्य छन्दसि विकल्पेन रुः भवति पक्षे रेफः भवति इति। अम्नस्शब्दः ईषदर्थे। अवः इत्यस्य रक्षणम् इत्यर्थः।

उदाहरणम् - अम्न एव। अम्नरेव। ऊध एव। ऊधरेव। अव एव। अवरेव।

सूत्रार्थसमन्वयः - अम्नस् एव इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सस्य रुत्वे अम्नर् एव इति जाते "भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि" इति सूत्रेण रोः यकारादेशे अम्नय् एव इति जाते "लोपः शाकल्यस्य" इति सूत्रेण यकारस्य लोपे **अम्न एव** इति रूपम्। पक्षे अम्नस् एव इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सकारस्य रेफे **अम्नरेव** इति रूपम्।

एवम् ऊधस् एव इति स्थिते रुत्वपक्षे **ऊधरेव** इति रूपम्। रेफपक्षे **ऊध एव** इति रूपम्। एवमपि अवस् एव इति स्थिते रुत्वपक्षे **अव एव** इति रूपम्। रेफपक्षे च **अवरेव** इति रूपम्।

२३.७) भुवश्च महाव्याहृतेः॥ (८.२.७१)

सूत्रार्थः - भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः छन्दसि विषये उभयथा भवति रुर्वा रेफो वा।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण महाव्याहृतेः भुवस् इत्यस्य सकारस्य रुत्वं रेफो वा विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। भुवः इति षष्ठीप्रतिरूपकम् अव्ययपदम्। च इत्यव्ययपदम्। महाव्याहृतेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। तिस्रः महाव्याहृतयः। ताश्च भूः, भुवः, स्वः चेति। अस्मिन् सूत्रे भुवस्शब्दस्य ग्रहणात् मध्यमायाः ग्रहणम्। भुवः इत्यस्य अन्तरिक्षम् इत्यर्थः। "अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि" इति सूत्रात् इति, उभयथा, छन्दसि चेति पदत्रयम् अनुवर्तते। "रोऽसुपि" इति सूत्रात् रः इति पदम् अनुवर्तते। "ससजुषो रुः" इति सूत्रात् रुः इत्यनुवर्तते। सूत्रमिदं "पदस्य" इत्यधिकारे पठितम्।

अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा अत्र प्रवर्तते। सूत्रार्थः भवति छन्दसि विषये भुवस् इति महाव्याहृतेः सकारस्य रुः भवति रेफो वा।

उदाहरणम् - भुव इत्यन्तरिक्षम्, भुवरित्यन्तरिक्षम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - भुवस् इति इत्यवस्थायां प्रकृतसूत्रेण रुत्वे भुवर् इति इति जाते "भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि" इति सूत्रेण रोः यकारादेशे भुवय् इति इति जाते "लोपः शाकल्यस्य" इति सूत्रेण यकारस्य लोपे **भुव इति** इति रूपम्। पक्षे भुवस् इति इत्यवस्थायां प्रकृतसूत्रेण सकारस्य रेफे **भुवरिति** इत्यपि रूपम्।

विशेषः- प्रकृतसूत्रेण भुवस् इति महाव्याहृतेः एव सकारस्य रुत्वं रेफो वा भवति। महाव्याहृतिभिन्नस्य भुवस्-शब्दस्य सस्य रुत्वं रेफो वा न भवति। तत् प्रकृतसूत्रे महाव्याहृतेः इति पदग्रहणादेव ज्ञायते। यथा "भुवो विश्वेषु सवनेषु" इति मन्त्रे भुवः इति तिङन्तं पदं न तु महाव्याहृतिसंज्ञकः। अतः अत्र भुवस् इत्यस्य सकारस्य प्रकृतसूत्रेण रुत्वं विसर्गो वा न भवति। तथाहि भूधातोः "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति सूत्रेण वर्तमाने लङि सिपि शपि छान्दसत्वात् गुणाभावे भू अ सि इति जाते उवङादेशे भुवसि इति जाते इतश्च इति सूत्रेण सकारोत्तरस्येकारस्य लोपे भुवस् इति जाते सकारस्य "ससजुषो रुः" इति सूत्रेण रुत्वे विसर्गे **भुवः इति** इति रूपम्।

२३.८) ओमभ्यादाने॥ (८.२.८७)

सूत्रार्थः - ओम्शब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ओम्-शब्दस्य प्लुतः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ओम् इति प्रथमान्तं पदम्। अभ्यादाने इति सप्तम्यन्तं पदम्। "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" इति सूत्रात् प्लुतः इति पदम् अनुवर्तते। अभ्यादाने ओम् प्लुतः इति। अभ्यादनं नाम प्रारम्भः। ननु कस्य प्रारम्भः इति चेत् उच्यते - स्वाध्यायादेः मन्त्रस्य वा। ओम्शब्दस्य प्लुतः स्याद् आरम्भे इति सूत्रार्थः। अचश्च इति सूत्रेण ओम् इत्यस्य ओकारस्यैव प्लुतः स्यात् इति बोद्धव्यम्। त्रिमात्रिकस्य अचः प्लुतसंज्ञा भवति। तदुक्तम्-

"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्धमात्रकम्॥" इति॥

उदाहरणम् - ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - ऋग्वेदीयम् अग्निसूक्तम् "अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादिना आरभते। अतः तत्पूर्ववर्तित्वात् ओम् इत्यस्य ओकारस्य प्लुतः भवति प्रकृतसूत्रेण।

विशेषः- यत्र मन्त्रस्य प्रारम्भे ओम्शब्दः न तिष्ठति तत्र प्लुतः न भवति। यथा ओमित्येकाक्षरम् इत्यत्र श्लोकस्य आदौ ओम्शब्दः अस्ति। अतः अत्र न प्लुतः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. प्र सम् उप उत् एतेषां द्वित्वं कदा भवति।
२. छन्दसि इवर्णन्तात् रेफान्ताच्च मतेर्मस्य वः केन सूत्रेण भवति।
३. अक्षण्वन्तः इत्यत्र नुडागमः केन सूत्रेण भवति।
४. "नाद्धस्य" इति सूत्रेण किं विधीयते।
५. अम्नरेव इत्यस्य वैकल्पिकं रूपं किम्।
६. महाव्याहृतयः काः।
७. ओंशब्दस्य प्लुतः कदा भवति।

२३.९) छन्दसि घस्॥ (५.१.१०६)

सूत्रार्थः - ऋतुशब्दात् तद् अस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्-प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं विराजते। पदच्छेदस्तु स्पष्ट एव। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अत्र वैषयिकसप्तमी। घस् इति प्रथमान्तं पदम्। समयस्तदस्य प्राप्तम् इति सूत्रात् तत् इति प्रथमान्तं पदम् अस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, प्राप्तम् इति प्रथमान्तं पदञ्च अनुवर्तन्ते। ऋतोरण् इत्यतः ऋतोः इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः परश्च इति सूत्रे अधिक्रियेते। ततश्च सूत्रार्थो भवति तत् अस्य अस्ति इत्यर्थे ऋतुशब्दात् परं घस्प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। ऋतोरण् इति सूत्रस्य अपवादः अयम्।

उदाहरणम् - भाग ऋत्वियः।

सूत्रार्थसमन्वयः - तदस्य अस्ति इत्यर्थे ऋतुशब्दात् ऋतोरण् इति अणि प्राप्ते तं प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण घस्प्रत्यये सकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते ऋतु घ इति स्थिते घसः सित्त्वात् सिति च इति सूत्रेण पदसंज्ञायां पदसंज्ञायाः घसंज्ञापवादत्वात् ओर्गुणः इति गुणे अप्राप्ते इको यणचि इति सूत्रेण उकारस्य यणादेशे वकारे ऋत् व् घ इति स्थिते घकारस्य स्थाने अनेकाल् शित् सर्वस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण इयादेशे ऋत् व इय् अ इति स्थिते सर्ववर्णसम्मेलने ऋत्विय इति स्थिते समुदायस्य कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां सौ उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण उकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे ऋत्विय स् इति स्थिते सस्य स्थाने ससजुषो रुः इति रुत्वेऽनुबन्धलोपे ऋत्विय र् इति जाते रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण विसर्गे ऋत्वियः इति रूपं सिद्धम्।

२३.१०) मये च (४.४.१३८)

सूत्रार्थः - सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं विराजते। मये इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। सोममर्हति यः इति सूत्रात् सोमम् इति यः इति च पदम् अनुवर्तेते, सोमम् इति पदं पञ्चम्यन्ततया विपरिणमते। तेन च सोमात् इति लभ्यते। भवे छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। तद्धिताः इति ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति प्रत्ययः इति परश्च इति च सूत्राणि अधिकृतानि। छन्दसि इति वैषयिकसप्तमी। ततश्च सूत्रार्थो भवति- छन्दसि विषये सोमशब्दात् यप्रत्ययः भवति। मयटः आगतविकारावयाप्रकृताः अर्थाः।

सूत्रार्थसमन्वयः - सोम्यं मधु।

उदाहरणम् - सोमशब्दात् तद्धितसंज्ञकमयडर्थके यप्रत्यये सोम य इति स्थिते मकारोत्तरस्य अकारस्य लोपे सोम्य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सौ सोः स्थाने अतोऽम् इति सूत्रेण अमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपे एकादेशे सोम्यम् इति रूपं सिद्ध्यति।

२३.११) विचार्यमाणानाम्।।(८.२.९७)

सूत्रार्थः- वाक्यानां टेः प्लुतः।

सूत्रावतरणम्- वेदे विचार्यमाणानां वाक्यानां टिभागस्य प्लुतविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण विचार्यमाणानां वाक्यानां टिभागस्य प्लुतविधानं भवति। अस्मिन् सूत्रे एकमेव पदं वर्तते। तत्र विचार्यमाणानाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। अत्र वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इति सूत्रात् टेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, प्लुतः इति प्रथमैकवचनान्तं च पदम् अनुवर्तेते। अत्र वाक्यस्य इति अनुवर्तमानस्य पदस्य विभक्तिविपरिणामेन वाक्यानाम् इति रूपं भवति। पदयोजना- विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतः इति। तेन अत्र सूत्रार्थो भवति- विचार्यमाणानां वाक्यानां टिभागस्य प्लुतः स्वरो भवतीति।

उदाहरणम्- होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ इति।

सूत्रार्थसमन्वयः- होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ इत्यस्मिन् वाक्ये गृहे (गृह इ) इति स्थिते प्रकृतसूत्रसहकृतेन एचोऽप्रगृहस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ इति सूत्रेण गृह- शब्दस्य अकारस्य स्थाने प्लुते आ३कारे गृहा३ इति जाते ततश्च दूराद्धूते च इति सूत्रेण तत्र सन्ध्यभावे गृहा३ इ इति रूपं सिध्यति।

एवं होतव्यम् अथवा न होतव्यम् इत्यादौ विचार्यमाणे वाक्ये प्रकृतसूत्रेण प्लुतः स्वरः भवति।

२३.१२) नित्यं छन्दसि (४.१.४६)

सूत्रार्थः- बह्वादिभ्यः छन्दसि विषये नित्यं ङीष्।

सूत्रावतरणम्- लोके बह्वादिभ्यश्च इति सूत्रेण बह्वादिभ्यः विकल्पेन ङीष्- प्रत्ययो भवति। वेदे तु बह्वादिभ्यः ङीष्- प्रत्ययस्य नित्यं विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण वेदे बह्वादिभ्यः नित्यं ङीष्- प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे नित्यम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि इति च विषयसप्तम्यन्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति प्रथमान्तं प्रत्ययबोधकं पदम् अनुवर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् अनुवर्तमानं प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदमत्र वचनविपरिणामेन प्रातिपदिकेभ्यः इति रूपं लभते। अनुपसर्जनात् इति पदस्यात्र वचनविपरिणामेन अनुपसर्जनेभ्यः इति रूपं भवति। स्त्रियाम्, प्रत्ययः परश्च चेति पदत्रयमत्र अधिकृतम्। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि अनुपसर्जनेभ्यः बह्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परः नित्यं ङीष् प्रत्ययः स्त्रियाम् इति। सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये बह्वादिभ्यः अनुपसर्जनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां नित्यं ङीष् प्रत्ययः स्यात् इति।

उदाहरणम्- बह्वी।

सूत्रार्थसमन्वयः- बह्वादिगणे पठितस्य बहु इति शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इत्यनेन सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण ङीष्-प्रत्यये ङीष्-प्रत्ययादेः ङकारस्य लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, षकारस्य च हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः षकारङकारयोः लोपे बहु ई इति स्थिते उकारस्य स्थाने इको यणचि इति सूत्रेण यणादेशे वकारे बह्वी इति जाते तस्य बह्वी-शब्दस्य ङ्यन्तत्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये बह्वी सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे बह्वी स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण ङ्यन्तात् परस्य सकारस्य लोपे **बह्वी** इति रूपं सिध्यति।

२३.१३) मायायामण् (४.४.१२४)

सूत्रार्थः- असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'मायायाम्' स्वविशेषणे अण्-प्रत्ययो भवति।

सूत्रावतरणम्- असुरप्रातिपदिकात् मायार्थे अण-प्रत्ययविधानार्थं सूत्रमिदम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन अण-प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे मायायाम् इति सप्तम्यन्तं पदम्, अण् इति च प्रथमान्तं पदम्। अत्र असुरस्य स्वम् इति सूत्रात् असुरस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, स्वम् इति प्रथमान्तं च पदम्, भवे छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, अग्राद्यत् इति सूत्रात् यत् इति प्रथमान्तं पदम्, ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदं च अनुवर्तन्ते। तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च चेति पदत्रयम् अत्र अधिकृतम्। अस्मिन् सूत्रे असुरस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमत्र असुरात् इति पञ्चम्येकवचनान्ततया विपरिणमते। एवञ्च अत्र पदयोजना-

छन्दसि असुरात् प्रातिपदिकात् परः मायायाम् अण्-प्रत्ययः इति। एवञ्च अत्र सूत्रार्थो भवति - छन्दसि विषये मायार्थे असुरप्रातिपदिकात् अण्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- आसुरी माया।

सूत्रार्थसमन्वयः- असुर-शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां मीयते अनया इति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः। तस्यां वाच्यायाम् असुरप्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण अण्-प्रत्यये असुर अण् इति जाते अण्-प्रत्ययान्त्यस्य णकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य लोपे असुर अ इति जाते तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण च असुरशब्दस्य आदेः अकारस्य वृद्धौ आकारे आसुर अ इति जाते यचि भम् इति सूत्रेण आसुरशब्दस्य भसंज्ञायां यस्येति च इति सूत्रेण च आसुर इत्यस्य अन्त्यस्य अकारस्य लोपे आसुर् अ इति जाते सर्ववर्णसम्मेलने आसुर इति जाते अण्- प्रत्ययान्तत्वात् आसुर-शब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां ततः टिड्ढाणञ्-द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः इति सूत्रेण ङीप्-प्रत्यये ङीप्-प्रत्ययादेः ङकारस्य लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, पकारस्य च हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण पकारङकारयोः लोपे आसुर ई इति जाते आसुर-शब्दस्य यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञायां तदन्त्यस्य च अकारस्य यस्येति च इति सूत्रेण लोपे सर्ववर्णसम्मेलने च आसुरी इति जाते तस्य ङ्यन्तत्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये आसुरी सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे आसुरी स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण ङ्यन्तात् परस्य सकारस्य लोपे **आसुरी** इति रूपं सिध्यति।

२३.१४) अश्विमानण् (४.४.१२६)

सूत्रार्थः- अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति।

सूत्रावतरणम्- अश्विमच्छब्दात् अण्-प्रत्ययस्य विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन अण्-प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् वाक्ये अश्विमान् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्, अण् इत्यपि प्रथमैकवचनान्तं पदम्। भवे छन्दसि इति सूत्रात् अत्र छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते, ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् अत्र प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। तद्धिताः, प्रत्ययाः, परश्च चेति पदत्रयमत्र अधिकृतम्। तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः इति सूत्रात् अत्र तद्वान् इति प्रथमान्तं पदम्, आसाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्, उपधानः इति प्रथमान्तं पदम्, मन्त्रे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्, इति इति अव्ययम्, इष्टकासु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्, लुक् इति प्रथमान्तं पदम्, च इति अव्ययम्, मतोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं च पदमत्र अनुवर्तन्ते। अत्र मतु-पदेन मतुप्-प्रत्ययः बोध्यः। अत्र पदयोजना च इत्थम् - तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु (वाच्यासु) अश्विमान् प्रातिपदिकात् परः तद्धितः अण् प्रत्ययः छन्दसि मतोः लुक् च

इति। तेन अत्र सूत्रार्थः भवति- तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु (वाच्यासु) छन्दसि विषये अश्विमत्प्रातिपदिकात् अण्-प्रत्ययो भवति, मतुप्- प्रत्ययस्य च लुग् भवति इति।

उदाहरणम्- आश्विनीः उपदधाति।

सूत्रावतरणम्- अश्वि-शब्दः अस्मिन् मन्त्रे अस्ति इति अश्विमान्। अश्विमत्-प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण अण्-प्रत्यये मतुपश्च लुकि इनण्यनपत्ये इति सूत्रेण प्रकृतिवद्भावे अश्विन् अण् इति स्थिते अण्-प्रत्ययान्त्यस्य णकारस्य लोपे अश्विन् अ इति जाते तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण अश्विन्-शब्दस्य आदेः अकारस्य वृद्धौ आकारे आश्विन् अ इति जाते सर्ववर्णसम्मेलनेन निष्पन्नस्य आश्विनशब्दस्य अण्-प्रत्ययान्तत्वात् टिड्-ढाणञ्-द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः इति सूत्रेण ततः ङीप्-प्रत्यये ङीप्-प्रत्ययादेः ङकारस्य लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, पकारस्य च हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च पकारङकारयोः लोपे आश्विन ई इति जाते आश्विन-शब्दस्य यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञायां तदन्त्यस्य च अकारस्य यस्येति च इति सूत्रेण लोपे सर्ववर्णसम्मेलनेन च आश्विनी इति जाते तस्य आश्विनीशब्दस्वरूपस्य ङ्यन्तत्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्- प्रत्यये शस्-प्रत्ययादेः शकारस्य लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य इत्संज्ञकस्य शकारस्य लोपे आश्विनी अस् इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण ईकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशे ईकारे आश्विनी स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च आश्विनी र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **आश्विनीः** इति रूपं सिध्यति।

२३.१५) समुद्राभ्राद्घः (४.४.११८)

सूत्रार्थः- समुद्रशब्दाद् अभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति, 'तत्र भवः' इत्यस्मिन्नर्थे।

सूत्रावतरणम्- वेदे समुद्रशब्दात् अभ्रशब्दाच्च भवे छन्दसि इति सूत्रेण यत्-प्रत्यये प्राप्ते तं बाधित्वा घप्रत्ययविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन घ-प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे समुद्राभ्राद् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्, घः इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। समुद्रश्च अभ्रश्च समुद्राभ्रम्, तस्मात् समुद्राभाद् इति समाहारद्वन्द्वः। अस्मिन् सूत्रे भवे छन्दसि इति सूत्रात् भवे इति सप्तम्यन्तं पदम्, छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्, तत्र साधुः इति सूत्रात् तत्र इति त्रल्प्रत्ययान्तं पदम्, ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदं च अनुवर्तन्ते। तद्धिताः, प्रत्ययः परश्च चेति पदत्रयमत्र अधिकृतम्। एवमत्र पदयोजना भवति- छन्दसि तत्र भवे समुद्राभ्रात् प्रातिपदिकात् परः घः तद्धितः प्रत्ययः इति। ततश्च सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये 'तत्र भवः' इत्यस्मिन् अर्थे समुद्रात् अभ्रात् च प्रातिपदिकात् तद्धितः घः प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- समुद्रियाः।

सूत्रार्थसमन्वयः- समुद्रशब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां 'समुद्रे भवः' इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण घप्रत्यये समुद्र घ इति स्थिते आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण घ-प्रत्ययस्य स्थाने इय्-इत्यादेशे समुद्र इय् अ इति स्थिते समुद्रशब्दस्य यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञायां तदन्त्यस्य च अकारस्य यस्येति च इति सूत्रेण लोपे सर्ववर्णसम्मेलने च समुद्रिय इति जाते अस्य शब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां ततः अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टाप्-प्रत्यये टाप्प्रत्ययाद्यस्य टकारस्य चुटू इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, पकारस्य च हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः टकारपकारयोः लोपे समुद्रिय आ इति जाते सवर्णदीर्घे समुद्रिया इति जाते अस्य शब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वात् ततः ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां जसि जस्-प्रत्ययादेः जकारस्य चुटू इति सूत्रेण इत्सज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य इत्संज्ञकस्य जकारस्य लोपे समुद्रिया अस् इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण तयोः आकाराकारयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशे आकारे सर्ववर्णसम्मेलनेन च समुद्रियास् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च समुद्रिया र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलनेन च **समुद्रियाः** इति रूपं सिध्यति।

२३.१६) पाथोनदीभ्यां ड्यण् (४.४.१११)

सूत्रार्थः- पाथःशब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण्-प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्यस्मिन्नर्थे।

सूत्रावतरणम्- 'तत्र भवः' इत्यस्मिन्नर्थे पाथश्शब्दात् नदीशब्दाच्च् ड्यण्-प्रत्ययस्य विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ड्यण्-प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे पाथोनदीभ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्, ड्यण् इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् अत्र प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्, भवे छन्दसि इति सूत्रात् भवे छन्दसि चेति सप्तम्येकवचनान्तं पदद्वयं च अनुवर्तन्ते। तद्धिताः, अनुपसर्जनात्, प्रत्ययः परश्च चेति अत्र अधिकृतम्। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि अनुपसर्जनात् पाथोनदीभ्यां प्रतिपदिकात् परः ड्यण् तद्धितः प्रत्ययः इति। अत्र विभक्तिविपरिणामेन अनुपसर्जनाभ्यां प्रातिपदिकाभ्याम् इति रूपं भवति। विभक्तिविपरिणामेन जातं रूपं तद्धितः इति प्रथमैकवचनान्तं पदमत्र ड्यण् इत्यस्य विशेषणम्। सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये पाथोनदीभ्याम् अनुपसर्जनाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तद्धितः ड्यण् प्रत्ययो भवति इति। अर्थात् प्रकृतसूत्रेण पाथस्, नदी चेति शब्दाभ्यां प्रकृतसूत्रेण ड्यण् इति परो तद्धितप्रत्ययः विधीयते।

उदाहरणम्- पाथ्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः- पाथस्-इति शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां 'पाथसि भवः' इत्यर्थे प्रकृतसूत्रेण ततः ड्यण्-प्रत्यये ड्यण्-प्रत्ययादेः डकारस्य चुटू इति सूत्रेण इत्संज्ञायाम्, हलन्त्यम् इति सूत्रेण च णकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण तयोः इत्संज्ञकयोः डकारणकारयोः लोपे पाथस् य इति स्थिते पाथस्-शब्दस्य अस्-भागस्य अचोऽन्त्यादि टि इति सूत्रेण टिसंज्ञायां ड्यण्-प्रत्ययस्य डित्वात् टेः इति सूत्रेण तस्य टिसंज्ञकस्य अस् इत्यस्य लोपे पाथ् य इति स्थिते सर्ववर्णसम्मेलनेन निष्पन्नस्य पाथ्य इति शब्दस्य तद्धितप्रत्ययान्तत्वात् ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये पाथ्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे पाथ्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च पाथ्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलनेन च **पाथ्यः** इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. छन्दसि घस् इति सूत्रेण कः प्रत्ययः विधीयते।
९. छन्दसि घस् इति सूत्रे ऋतोः इति पदं कुतः अनुवर्तते।
१०. छन्दसि घस् इति सूत्रं कस्य अपवादः।
११. सोमशब्दात् यप्रत्ययः केन भवति।
१२. सोमशब्दात् यप्रत्ययः कस्मिन् अर्थे भवति।
१३. मयडर्थाः के।
१४. विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतः केन सूत्रेण भवति।
१५. बह्वादिभ्यः नित्यं ङीष् केन सूत्रेण भवति।
१६. असुरशब्दात् अण्- प्रत्ययः केन सूत्रेण भवति।
१७. अश्विमच्छब्दात् अण्- प्रत्ययः केन सूत्रेण भवति।
१८. समुद्रशब्दात् अभ्रशब्दाच्च केन सूत्रेण घ- प्रत्ययः।
१९. पाथश्शब्दात् नदीशब्दाच्च केन सूत्रेण ड्यण्- प्रत्ययः।

पाठसारः

छन्दसि पादपूरणे प्र, सम्, उप, उत् इत्येतेषां द्वित्वं भवति। "छन्दसीरः" इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः भवति। "अनो नुट्" इति सूत्रेण अन्नन्तान्मतोर्नुट् भवति। नान्तात्परस्य घस्य नुडागमः भवति "नाद्घस्य" इति सूत्रेण। छन्दसि विषये भुवस् इति महाव्याहृतेः सकारस्य रुः भवति रेफो वा।शब्दस्य प्लुतः भवति आरम्भे। विचार्यमाणानाम् इति सूत्रेण विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतः भवति। नित्यं छन्दसि इति सूत्रेण बह्वादिभ्यः नित्यं ङीष् भवति। मायायामण् इति सूत्रेण असुरशब्दात् अण्-प्रत्ययः भवति। अश्विमानण् इति सूत्रेण अश्विमच्छब्दात् अण्- प्रत्ययः भवति। समुद्राभ्राद्घः इति सूत्रेण समुद्रशब्दात् अभ्रशब्दाच्च घ-प्रत्ययः भवति। पाथोनदीभ्यां ड्यण् इति सूत्रेण पाथःशब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण्-प्रत्ययः भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. प्रसमुपोदः पादपूरणे इति सूत्रं व्याख्यात।
२. हरिवते इति रूपं साधयत।
३. अक्षण्वन्तः इति रूपं साधयत।
४. नाद्घस्य इति सूत्रं व्याख्यात।
५. भूवो विश्वेषु सवनेषु इत्यत्र भुवस् इत्यस्य सकारस्य "भुवश्च महाव्याहृतेः" इति सूत्रेण कथं न रेफः।
६. ओमभ्यादाने इति सूत्रं साधयत।
७. ऋत्वियः इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. प्र सम् उप उत् एतेषां द्वित्वं पादपूरणे भवति।
२. छन्दसि इवर्णन्तात् रेफान्ताच्च मतेर्मस्य वः "छन्दसीरः" इति सूत्रेण भवति।
३. अक्षण्वन्तः इत्यत्र नुडागमः "अनो नुट्" इति सूत्रेण भवति।
४. नाद्घस्य इति सूत्रेण नान्तात्परस्य घस्य नुडागमः विधीयते।
५. अम्नरेव इत्यस्य वैकल्पिकं रूपम् अम्न एव इति।
६. तिस्रःमहाव्याहृतयः। ताश्च भूः, भुवः, स्वः इति।

७. मन्त्रस्य आरम्भे ओंशब्दस्य प्लुतो भवति।

उत्तरकूटः-२

८. घस्प्रत्ययः।

९. ऋतोरण् इति सूत्रात् अनुवर्तते।

१०. ऋतोरण् इति सूत्रस्य अपवादः।

११. मये च इति सूत्रेण

१२. मयट्- अर्थे।

१३. आगतविकारावयाप्रकृताः

१४. विचार्यमाणानाम्।

१५. नित्यं छन्दसि।

१६. मायायामण्।

१७. अश्विमानण्।

१८. समुद्राभ्राद्घः।

१९. पाथोनदीभ्यां ड्यण्।

इति त्रयोविंशः पाठः